

موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی WTO

یکی از عوامل مهم و مؤثر در مبادله کالاها و خصوصاً مواد غذایی موضوع کیفیت میباشد. امروزه بیش از هر زمان دیگری در دنیا بحث کیفیت مورد توجه قرار میگیرد، چرا که با طی مراحل رشد و توسعه و رسیدن هر کشوری به سطوح بالاتری از توسعه اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و علمی، زمینه های لازم برای توجه به کیفیت کالاها بخصوص وقتی که این کیفیت در ارتباط با سلامت انسانها قرار میگیرد، فراهم میشود. بنابراین در چنین شرایطی موضوع کیفیت و چگونگی حصول به سطح مطلوبی از آن در عرصه تولید و تجارت مطرح میشود. در جهت پاسخ به همین ضرورت در سازمان جهانی تجارت نیز موضوع کیفیت و استانداردها در تجارت جهانی مورد توجه قرار گرفته و با عقد موافقت نامه موانع فنی فرا راه تجارت^۱ و موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی^۲ تلاش شده اصول و موازینی برای تنظیم و اعمال استانداردها و مقررات مرتبط در تجارت جهانی به دست داده شود. هر دو موافقت نامه فوق حاصل مذاکرات دور اروگوئه میباشد. البته موافقت نامه موانع فنی فرا راه تجارت از دور توکیو در قالب « مجموعه مقررات مربوط به استاندارد »^۳ در بین ۳۲ کشور از اعضای گات رواج داشت که در دور اروگوئه با انجام مذاکرات تکمیل شده و به شکل کنونی درآمد و در بین همه اعضای سازمان جهانی تجارت لازم الاجرا شد. اما موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اساساً در دور اروگوئه برای اولین بار و در ارتباط با موافقت نامه کشاورزی مطرح شد و به نتیجه رسید.

موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی

این موافقت نامه در نتیجه مذاکرات چند جانبه دور اروگوئه (۱۹۹۳-۱۹۸۶) حاصل شد و جزو ضمیمه ۱ (الف) موافقتنامه تأسیس سازمان جهانی تجارت و درزمره موافقتنامه های کالائی سازمان قرار میگیرد و دارای ۱۴ ماده و ۳ ضمیمه میباشد.

اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی معطوف به اقدامات کنترل مرزی هستند که جهت حفاظت از بهداشت یا حیات انسان، حیوان و گیاه ضرورت دارند. مطابق تعریف موافقت نامه (ضمیمه الف)، اقدام بهداشتی یا بهداشت گیاهی عبارتست از هر گونه حفاظت بعمل آمده از:

الف - حیات یا بهداشت انسان و حیوان در برابر خطرات ناشی از افزودنی ها، آلودگی ها، سموم یا ارگانیزم های بیماری زا در مواد غذایی، نوشیدنی ها یا خوراک دام؛

ب - حیات یا بهداشت انسان در برابر خطرات ناشی از ورود، ایجاد یا شیوع بیماریهایی که حیوانات، گیاهان یا محصولات ناقل آن هستند؛

پ - حیات یا بهداشت حیوان و گیاه در برابر خطرات ناشی از ورود، ایجاد یا شیوع آفات، بیماریها و ارگانیزم های عامل یا حامل بیماری؛

ت - قلمرو یک کشور در برابر خسارات ناشی از ورود، ایجاد و شیوع آفات.

اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی برای حصول به اهداف حفاظتی فوق نه تنها ویژگیهای محصول نهایی را مد نظر قرار میدهد بلکه میتواند روشهای فرآوری و تولید را هم شامل شود.

مثلاً برای اینکه گوشت سالمی به دست مصرف کننده برسد لازم است کشتارگاههای مناسب با رعایت جوانب بهداشتی وجود داشته باشند. به همین ترتیب، اقداماتی از قبیل آزمایش، بازرسی، رویه های گواهی و تصویب، ترتیبات قرنطینه ای، روشهای نمونه برداری و روشهای ارزیابی خطر، الزامات مربوط به بسته بندی و برچسب زنی مستقیماً مربوط به سلامت غذاها همه در عداد اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی قرار می گیرند.

با توضیحات فوق در واقع هر اقدامی که به امور بهداشتی و بهداشت گیاهی مربوط به حفاظت از بهداشت و حیات انسان، حیوان و گیاه مربوط شود مشمول موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی خواهد شد. اما مطابق بند ۱ ماده ۱ موافقت نامه علاوه بر شرط فوق باید به صورت مستقیم یا غیر مستقیم تجارت بین الملل را تحت تاثیر قرار داده باشد. با این شرط عملاً اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی داخلی

کشورهای عضو که هیچ تأثیری بر تجارت بین الملل ندارند از حوزه شمول موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی خارج می شوند.

موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی در بند ۱ ماده ۲ صراحتاً بر حق اعضا در حفاظت از حیات یا بهداشت انسان، حیوان و گیاه تأکید می نماید.

البته این حق محدود و مشروط به رعایت موازین این موافقت نامه می باشد. به عبارت دیگر اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا مادامی که با موازین موافقت نامه مطابقت داشته باشند در چارچوب حقوق اعضا تلقی می شوند. در واقع نقش موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی ایجاد توازن بین حق اتخاذ اقدامات توسط اعضا و تسهیل تجارت از طریق جلوگیری از سوء استفاده از این اقدامات در جهت اهداف حمایت گری و ایجاد محدودیت غیر ضروری در برابر تجارت می باشد.

البته حق اتخاذ اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی در قسمت ب ماده ۲۰ موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت (گات) هم مورد تأکید قرار گرفته بود و در سالهای ۱۹۴۷ تا ۱۹۹۵ (یعنی قبل از اجرائی شدن موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی) با استناد به این قسمت، امکان اتخاذ اقدامات «ضروری برای حفظ بهداشت و حیات انسان، حیوان و گیاه» برای طرفهای متعاقد کات وجود داشت. اما موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی جزئیات، شرایط و موازین بهره مندی از این حق را تشریح کرد و تلاش لازم را در رفع زمینه های سوء استفاده از این حق در ایجاد محدودیت های غیر ضروری در برابر تجارت به کار بست.

اگرچه موافقت نامه بر حق اعضا در اتخاذ اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی صحه گذاشته اما در عین حال بر تعهدات کشورهای عضو هم تأکید کرده است. تعهدات اعضا را می توان شامل موارد زیر دانست که اعضا ملزم به رعایت آنها می باشند:

۱. اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا باید در حد لازم برای حفاظت از حیات یا بهداشت انسان، حیوان و گیاه تعیین شده و سختگیرانه تر از این حد نباشد.
۲. اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا باید بر اساس اصول علمی مبتنی باشد و بدون دلایل علمی کافی حفظ نشود مگر در مورد اقدامات موقت.
۳. اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا با خطرات، شرایط ویژه و اوضاع و احوال حاکم تناسب خواهد داشت. برای تضمین این امر، اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی در چنین شرایطی مبتنی بر ارزیابی های به عمل آمده از خطرات و متناسب با آنها اتخاذ خواهد شد.
۴. اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا در شرایط مشابه نباید تبعیض غیر قابل توجیه و دلخواهانه ای بین قلمروها و کالاهای داخلی و خارجی اعمال نماید.
۵. اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا در شرایط مشابه نباید تبعیض غیر قابل توجیه و دلخواهانه ای بین قلمروها یا کالاهای کشورهای عضو سازمان اعمال نماید.

شفافیت در مباحث سازمان جهانی تجارت در واقع ناظر به اصلی اساسی در این سازمان می باشد. هدف از شفافیت رسیدن به درجه بالاتری از وضوح، پیش بینی پذیری و در اختیار داشتن اطلاعات مربوط به سیاست های تجاری، قواعد و مقررات اعضا می باشد. بر همین اساس، جهت ایجاد امکان اطلاع اعضای ذینفع از استانداردها، مقررات، رویه های کنترل و بازرسی، ترتیبات قرنطینه ای، رویه های ارزیابی خطر، رویه های تصویب حد قابل اغماض و سایر اطلاعات ذیربط، موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی از اعضا خواسته است به طریقی که در موافقت نامه پیش بینی شده اطلاعات لازم را در اختیار سایر اعضای سازمان قرار دهند. در این خصوص انتشار مقررات، ایجاد واحدهای پاسخگو و در موارد خاصی رویه های اطلاع دهی در ماده ۷ و ضمیمه ب موافقت نامه پیش بینی شده است.

الف) انتشار مقررات

اعضا ملزم شده اند تمام مقررات بهداشتی و بهداشت گیاهی خود نظیر قوانین، احکام و فرامین اجرائی خود را فوراً جهت آگاهی اعضای ذینفع به نحو مناسبی منتشر نمایند. همچنین، آنها باید فاصله ای زمانی بین انتشار این گونه مقررات و اجرائی شدن آنها (مگر در وضعیت های اضطراری) در نظر بگیرند تا تولید کنندگان کشورهای عضو (بخصوص کشورهای در حال توسعه عضو) از فرصت تطبیق محصولات و روشهای تولید خود با الزامات عضو واردکننده برخوردار شوند.

ب) تعیین مسئول اطلاع دهی ۴

در مواردی که اعضا متوسل به یک اقدام بهداشتی یا بهداشت گیاهی میشوند که شبیه به استاندارد، دستورالعمل یا توصیه بین المللی نیست یا در این مورد خاص اساساً استاندارد بین المللی وجود ندارد و این اقدام اثر قابل توجهی بر تجارت سایر اعضا دارد باید ابتدا آن را طی اطلاعیه ای که به دبیرخانه سازمان میدهند به اطلاع اعضا برسانند و طی زمان معقولی که در نظر میگیرند نظرات کتبی سایر اعضا را دریافت نموده و مورد بحث قرار داده و نتایج مبحث را در اقدام بهداشتی اعمال نمایند. برای انجام این امر هر یک از اعضا یک مقام دولتی خود را در سطح ملی بعنوان مسئول حسن اجرای مقررات مربوط به اطلاع دهی و دریافت نقطه نظرات سایر اعضا منصوب خواهند کرد.

پ) وظایف مسئول اطلاع دهی

وظایف مسئول اطلاع دهی عبارتند از:

۱. ایجاد اطمینان از اینکه مقررات پیشنهادی پیش از اجرا منتشر شوند تا امکان نظر دهی دیگران در مورد آنها فراهم شود؛
۲. اطلاع دهی به کشورهای عضو از طریق دبیرخانه مقررات مربوط به اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی با استفاده از فرمولهای مناسب اطلاع دهی؛
۳. ارائه نسخه ای از مقررات پیشنهادی به درخواست کنندگان؛
۴. ایجاد اطمینان از اینکه پیشنهادات به درستی مورد توجه قرار گیرند؛
۵. دنبال نمودن اطلاع دهی های سایر کشورها و بررسی آنها؛
۶. ارائه نظرات در خصوص اطلاع دهی های کشورهای عضو.

در صورتی که اقدامی هم مربوط به موافقت نامه موانع فنی فرا راه تجارت و هم مربوط به موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی باشد باید ذیل هر دو موافقت نامه به سازمان اطلاع داده شود، با این ملاحظه که قسمت های مربوط به هر حوزه مشخصاً اعلام شوند.

ت (ایجاد واحد پاسخگو

در جهت ایجاد زیر ساخت لازم برای تأمین شفافیت، هر عضو سازمان جهانی تجارت متعهد به ایجاد یک واحد پاسخگو شده است. این واحد پاسخگو مسئول ارائه پاسخ به سؤالات معقول اعضای ذینفع و ارائه اسناد مقررات بهداشتی یا بهداشتی گیاهی، هرگونه رویه های کنترل و بازرسی، رویه های بازرسی خطر و موارد مشابه مربوط به اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی می باشد .
واحد پاسخگو مسئول جواب دادن به تمام سؤالات معقول و ارائه اسناد در زمینه های زیر می باشد:

۱. هر مقرر بهداشتی و بهداشت گیاهی اتخاذ شده یا پیشنهادی در کشور؛
۲. هر گونه رویه های کنترل و بازرسی، روشهای تولید و ترتیبات قرنطینه ای، رویه های تصویب سطح قابل اغماض سموم و افزودنیهای مواد غذایی که در کشور اعمال می شوند؛
۳. رویه های ارزیابی خطر و عواملی که در آن مد نظر قرار میگیرند و همچنین روشهای تعیین سطح مناسب حفاظت های بهداشتی و بهداشت گیاهی؛
۴. عضویت و حضور کشور یا نهادهای ذیربط داخلی در نظامها یا سازمانهای بهداشتی و بهداشت گیاهی بین المللی و منطقه ای؛
۵. عضویت و حضور کشور در موافقت نامه ها و ترتیبات دوجانبه و چند جانبه مربوط به موضوعات تحت شمول موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی و متن چنین ترتیبات و موافقت نامه هایی؛
۶. ارائه اطلاعات در مورد توافق ها و ترتیبات دوجانبه و چند جانبه مربوط به مطابقت و معادل بودن.

توضیح این نکته لازم است که در حالی که مسئول اطلاع دهی نسبت به سؤالات رسیده در خصوص متن اولیه و نهایی نشده اقدامات اطلاع داده شده مسئولیت دارد، واحد پاسخگو در قبال تمام سؤالات مربوط به مقررات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعم از اتخاذ شده یا پیشنهادی مسئول پاسخگویی است.

پاورقی:

- Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT)
- Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS)
- Standard Codes
- Notification

:

- پایگاه اینترنتی سازمان جهانی تجارت (WWW.WTO.ORG)

۲- مجموعه آموزشی سازمان جهانی تجارت، گروه نویسندگان دفتر نمایندگی
تام الا اختیار تجاری ج.ا.ایران(۱۳۸۵)

۳- WTO TRAINING PACKAGE , MODULES,GATT: BASIC PRINCIPLES (۲۰۰۶)

" بسمه تعالی "

سحر طیار

اداره کل استاندارد استان فارس

استانداردهادر موافقتنامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی

الف) ارزیابی خطر- در بسیاری از موارد لازم است اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا مطابق شرایط حاکم و متناسب با خطرات موجود تنظیم

شوند و چون شرایط جغرافیایی و منطقه ای و نظایر آن در کشورهای عضو در چنین مواردی متفاوت بوده و خطرات متناسب به این شرایط هم متفاوت می باشند، عملاً امکان استفاده از استانداردهای بین المللی (به شرط بودن چنین استانداردهایی) وجود ندارد و کشورها معمولاً استانداردهایی را که خود تنظیم می کنند و تطابق آنها با شرایط ویژه موجود بیشتر است به کار می گیرند. در چنین مواردی معمولاً ارزیابی خطر صورت می گیرد و متناسب با نتایج چنین ارزیابی هایی، استانداردها و مقررات در سطوح لازم برای جلوگیری از خطرات تنظیم و به مورد اجرا گذاشته می شوند.

مقصود از ارزیابی خطر، برآورد احتمال ورود، ایجاد یا شیوع آفت یا بیماری در قلمرو کشور واردکننده عضو و بررسی عواقب زیست شناختی و اقتصادی بالقوه آن و همچنین برآورد اثرات منفی ناشی از عوامل متعدد مربوط به غذاها و نوشیدنی ها و خوراک دام بر بهداشت انسان یا حیوان می باشد. اعضا در ارزیابی خطرات ضمن به کار بستن دستورالعمل ها و توصیه های بین المللی، شواهد علمی موجود، طرز عملها و روشهای تولید، روشهای بازرسی، نمونه برداری و آزمایش را نیز مورد توجه قرار خواهند داد. علاوه بر این، در تعیین اقدام قابل اعمال در مقابل چنین خطرانی، اعضا به عوامل اقتصادی نظیر خسارت بالقوه به صورت نقصان در تولید یا فروش در اثر ورود، ایجاد یا شیوع آفت یا بیماری، هزینه کنترل یا ریشه کنی در قلمرو عضو وارد کننده و روشهای مختلف متضمن کمترین هزینه اقتصادی برای محدود کردن خطرات توجه نشان خواهند داد.

در برخی موارد، ارزیابی خطر به دلیل نا کافی بودن شواهد علمی راه به جایی نمی برد و عملاً ارزیابی های انجام شده و نتایج حاصله قابلیت اتکای علمی پیدا نمی کنند و در عین حال خطرات و نگرانی ها هم بکلی از بین نمی روند. در چنین شرایطی، مطابق بند ۷ ماده ۵ موافقت نامه، کشورهای عضو می توانند بر مبنای اطلاعات موجود اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی را به طور موقت اتخاذ کنند و سپس در مدتی معقول نسبت به کسب اطلاعات اضافی لازم جهت ارزیابی عینی تر خطر و تعیین اقدام بهداشتی و بهداشت گیاهی متناسب با آن اقدام نمایند.

ب) هماهنگی - موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی، اعضا را مجبور به تبعیت از استانداردهای خاصی نمی کند، اما در عین حال آنها را نسبت به اتخاذ استانداردها، دستورالعمل ها یا توصیه های بین المللی موجود ترغیب می کند. موافقت نامه روی هدف ایجاد هماهنگی هر چه بیشتر و بر مبنایی هر چه گسترده تر بین استانداردها و اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی متخذه توسط اعضا از طریق مبنا قرار دادن استانداردها و دستورالعمل های مؤسسات بین المللی تأکید می کند، اما در عین حال بر حق اعضا در اتخاذ اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی متفاوت و حتی با سطح حفاظت بالاتر نسبت به استانداردهای بین المللی صحه می گذارد، مشروط به اینکه توجیه علمی در مورد آنها وجود داشته یا متناسب با ارزیابی خطر انجام شده اتخاذ شده باشند.

موافقت نامه صریحاً اعلام کرده در صورتی که اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا مبتنی بر استانداردهای بین المللی باشند، چنین فرض می شود که آنها با مقررات مربوط به موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی و گات ۱۹۹۴ انطباق دارند اما اگر مقررات آنها مبتنی بر استانداردهای ملی خودشان باشد می توانند در خصوص انطباق یا عدم انطباق آنها با موافقت نامه مورد سؤال قرار گیرند و لازم است ادله لازم همچون مبتنی بودن چنین مقرراتی بر شواهد علمی را ارائه نمایند. همین عامل خود انگیزه زیادی را در کشورها ایجاد می کند که حتی المقدور از استانداردهای بین المللی موجود استفاده نمایند.

استانداردهای راستای ایجاد هماهنگی های هر چه بیشتر بین مقررات بهداشتی و بهداشت گیاهی اعضا آنها را به مشارکت کامل در سازمانهای بین المللی مربوط که وظیفه تعیین استانداردها و دستور العملها و توصیه های لازم در حوزه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی را به عهده دارند، دعوت می کند و در این راستا بویژه روی نقش سه نهاد بین المللی یعنی کمیسیون تنظیم مجموعه قوانین تغذیه ۵، دفتر بین المللی بیماریهای مسری حیوانی ۶ و کنوانسیون بین المللی حفظ گیاه ۷ تاکید می کند.

پ (معادل بودن - هماهنگ سازی مقررات بهداشتی و بهداشت گیاهی از طریق اتخاذ استانداردهای بین المللی همیشه امکانپذیر نیست، چرا که اولاً در بسیاری از حوزه ها هنوز استاندارد بین المللی وجود ندارد و ثانیاً به دلیل شرایط جغرافیایی و منطقه ای و همچنین تفاوتهای تکنولوژیک بین کشورها و به همین ترتیب متفاوت بودن سلیقه ها نمی توان هماهنگ سازی مقررات بهداشتی و بهداشت گیاهی را حول استانداردهای بین المللی سامان داد. بنابراین، در چنین شرایطی صادرکنندگان با استانداردهای متفاوتی در کشورهای مختلف مواجه می شوند که برای صادرات باید همه آنها را رعایت نمایند و همین خود می تواند به عنوان یک عامل منفی در تجارت اثر گذار باشد.

تأثیر منفی تنوع اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی بر تجارت را می توان از طریق شناسایی متقابل استانداردهای متفاوت به عنوان مقررات و استانداردهایی که در عین متفاوت بودن سطح اثر بخشی یکسانی را در جلوگیری از خطرات مربوطه دارند و بر این اساس به سطح مشابهی از حفاظت منتهی می شوند، کاهش داد.

موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی در جهت کاهش موانع تجاری و تسهیل هر چه بیشتر تجارت و همچنین کاهش هزینه های مربوط به تنوع مقررات، پذیرش معادل بودن استانداردهای کشورهای عضو توسط همدیگر را توصیه نموده است. در واقع با این اقدام اعضای سازمان جهانی تجارت به صورت دو جانبه یا چند جانبه و با عقد موافقت نامه هایی استانداردها و اقدامات مشخصی را به عنوان معادل اقدامات خود تلقی خواهند کرد و بر این اساس در عین متفاوت بودن این استانداردها سطح اثر بخشی آنها را یکسان فرض خواهند کرد و نتیجتاً صادرکنندگان و ادار به رعایت موازین استانداردها و رویه های متفاوت نخواهند شد.

ت) کمک فنی - در موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی ارابه کمک فنی به سایر اعضا پیش بینی شده است. (ماده ۹) افزودن به سطح آگاهی مسئولین دولتی و پاسخ به پرسش های مربوط به نحوه موافقت نامه بهداشتی و بهداشت گیاهی از اهداف اصلی کمکهای فنی سازمان جهانی تجارت منسوب می شوند. این کمکها غالباً به شکل برگزاری همایش های ملی و کارگاههای آموزشی منطقه ای ارابه می شوند. در فعالیت های منطقه ای سازمان جهانی تجارت، از متخصصان و کارشناسان سازمانهای سه گانه کمیسیون تنظیم مجموعه قوانین تغذیه، دفتر بین المللی بیماریهای مسری حیوانی و کنوانسیون بین المللی حفظ گیاه هم دعوت به عمل می آید. از سال ۱۹۹۹ کمکهای فنی سازمان جهانی تجارت در حوزه موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی شامل برگزاری ۳۵ کارگاه آموزشی منطقه ای و ۳۴ کارگاه ملی بوده است.

- Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT)
- Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS)
- Standard Codes
- Notification
- Codex Alimentarius Commission (CAC)
- Office International des Epizooties (OIE)
- International Plant Protection Convention (IPPC)

پایگاه اینترنتی سازمان جهانی تجارت (WWW.WTO.ORG)
مجموعه آموزشی سازمان جهانی تجارت، گروه نویسندگان دفتر نمایندگی
تام الا اختیار تجاری ج.ا.ایران (۱۳۸۵)

۳- WTO TRAINING PACKAGE , MODULES,GATT: BASIC PRINCIPLES (۲۰۰۶)